



## REFLEKSIYA MUAMMOSINI PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK ADABIYOTLARDA O‘RGANILGANLIGI

*Jo‘rayev Nurbek Sa’dullayevich*

*Qo‘qon davlat pedagogika instituti,  
ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo‘yicha prorektor*

**Annotatsiya.** Maqolada refleksiya muammosini psixologiya va pedagogika fanlarida o‘rganilishiga doir qarashlarning tahlillari bayon qilingan. Ayniqsa, refleksiya tushunchasiga nisbatan ilgari surilgan psixologik, pedagogik ta’riflarining mazmuni ochib berilgan. Ayniqsa, pedagoglardagi kasbiy refleksiyaning namoyon bo‘lishining xususiyatlari va omillari ko‘rsatib o‘tiladi.

**Kalit so‘zlar:** refleksiya, refleksivlik, kasbiy refleksiya, o‘zini o‘zi anglash, o‘zini o‘zi bilish, kasbiy sifat, kasbiy mahorat, retrospektiv, tafakkur jarayoni, introspeksiya, o‘zini o‘zi bilish.

## ИЗУЧЕНИЕ ПРОБЛЕМЫ РЕФЛЕКСИИ В ПЕДАГОГИКО- ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

**Аннотация.** В статье изложен анализ взглядов на изучение проблемы рефлексии в психологии и педагогических науках. Особенно раскрыто содержание психологических, педагогических определений, выдвинутых в отношении понятия рефлексии. Особенно хотелось бы, чтобы у педагогов проявлялись особенности и факторы профессионального рефлекса.

**Ключевые слова:** рефлексия, рефлексивность, профессиональная рефлексия, самосознание, самопознание, профессиональное качество, профессионализм, ретроспектива, мыслительный процесс, интроспекция, самопознание.

## THE FACT THAT THE PROBLEM OF REFLECTION WAS STUDIED IN THE PEDAGOGICAL-PSYCHOLOGICAL LITERATURE

**Annotation.** The article describes the analysis of views on the study of the problem of reflection in psychology and pedagogy. In particular, the content of the psychological, pedagogical definitions advanced in relation to the concept of reflection is revealed. In particular, the features and factors of the manifestation of professional reflex in educators are indicated.

**Keywords:** reflection, reflexivity, professional reflection, self-awareness, self-knowledge, professional quality, professional skill, retrospective, thought process, introspection, self-knowledge.

## **KIRISH**

O‘zgaruvchan zamonaviy ta’lim tizimi sharoitida kasbiy standartlarning zamonaviy talablariga javob beradigan pedagoglarni tayyorlash muammosi ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Ushbu muammoning mumkin bo‘lgan yechimi o‘qituvchining yetishmayotgan fazilatlarini rivojlantirish bo‘yicha ta’lim tashkilotida tizimli faoliyat olib borilishi bilan belgilanadi. O‘qituvchining kasbiy mahoratini oshirishga ta’sir ko‘rsatadigan va kasbiy standartlarga muvofiqligini ta’minlaydigan shunday fazilatlardan biri bu refleksivlikdir. Refleksivlik, shaxsiy xususiyat sifatida, A.V.Karpov refleksiyaning tarkibiy qismlaridan biri bo‘lib, boshqa komponentlar - jarayon sifatida va holat sifatida aks ettiriladi.

Ma’lumki, adabiyotda “refleksiya” va “refleksivlik” tushunchalari ko‘pincha sinonim tushuncha sifatida qo‘llaniladi. Shuning uchun quyida refleksiya haqidagi ilmiy bilimlarning rivojlanishi ko‘rib chiqish maqsadga muvofiqdir. Bu o‘z navbatida refleksivlikni refleksiyaning ajralmas tarkibiy qismlaridan biri sifatida nazarda tutadi. Unga ko‘ra, “refleksiya” atamasi lotincha – “orqaga qaytish” degan ma’noni anglatib, falsafada paydo bo‘lgan va insonning o‘z ongida sodir bo‘ladigan hamma narsa haqida fikr yuritish jarayonini bildirgan. Ya’ni, bu insonning ma’naviy dunyosining mazmunini ochib beradigan o‘zini o‘zi bilish jarayonidir. Refleksiya tushunchasi birinchi marta qadimgi yunon faylasuflari tomonidan qo‘llanilgan. Ular insonning o‘zini o‘zi bilishida refleksiya vazifasini belgilab berganlar. Sokratning fikricha, insonning eng muhim vazifalaridan biri uning ma’naviy faoliyatini uning bilish funksiyasining idrok qilishdir. Aflotun ehtiyotkorlik yoki o‘zini bilish kabi sifatning rivojlanishi bilan bog‘liq holda o‘zini o‘zi bilishning alohida rolini ta’kidladi. Aristotel refleksiyani ilohiy aqlning xossasi deb hisoblagan hamda u bilish va bilim ob’ekti, ya’ni fikrlash va tafakkurning birligini kashf etilishiga olib kelishi aniqlangan.

Yangi davr falsafasining asosiy muammolaridan biri bilishni asoslash muammosi va fan bo‘yicha bilimlar mazmunini topishdir. Shunga bog‘liq ravishda refleksiya tushunchasining mazmuni kengayib boradi. Shunday qilib, Dekart refleksiyani insonning o‘z fikrlari mazmuniga e’tibor qaratish, o‘zini har qanday tashqi narsadan chalg‘itish qobiliyati bilan bog‘liqligini aniqladi. Faqat shu tarzda, o‘zi haqidagi bilim yagona ishonchli bilim bo‘lib, u ilohiyot to‘g‘risida, jismoniy dunyoning xususiyatlari borasidagi keyingi fikr yuritish uchun boshlang‘ich qadam hisoblanadi. Lokk refleksiya tashqi tajribadan farqli ravishda hislar orqali olinadigan ichki tajriba yoki bilim manbai deb hisoblagan. Lokk refleksiyani ilmiy tadqiq etishning asoschisi hisoblanadi. Lokk ilk bor refleksiyani maxsus psixik voqelik deb belgilab, uni ongning o‘ziga nisbatan harakati sifatida belgilagan. “...Aql o‘z faoliyatini bo‘ysundiradigan kuzatish va uning namoyon bo‘lish yo‘llari, buning natijasida ongda bu faoliyat haqidagi g‘oyalar paydo bo‘ladi” [4].

Refleksiya nemis klassik falsafasida fanning o‘ziga xos bilish vositalarini tahlil qilish yoki nazariy retrospeksiyaning maxsus turi sifatida tushunilgan. Shunday qilib, Kant refleksiyani insonning kognitiv qobiliyatini o‘rganishning asosi deb hisobladi va uning tushunchalarni shakllantirishdagi o‘ziga xos rolini ko‘rdi. U mantiqiy refleksiyani - atrofdagi dunyo haqidagi g‘oyalarni bir-biri bilan oddiy taqqoslashni va transsendental refleksiyani - taqqoslanadigan g‘oyalar u yoki bu kognitiv qobiliyat - hissiylik yoki aql bilan bog‘liqligini ajratib ko‘rsatdi [3]. Hegel refleksiyani kognitiv jarayonni amalga oshirish uchun zarur deb hisoblagan, lekin u uning ma’lum bir chegaraga ega ekanligini ham ta’kidlagan. U refleksiyani inson ruhiyati rivojlanishining harakatlantiruvchi kuchi deb bilgan.

Umuman olganda, 17-18-asrlar falsafasi uchun refleksiyani bilishning mutlaq asoslarini ularda har tomonlama bilimlar tizimini qurish uchun izlash tartibi deb hisoblash xos edi.

19—20-asrlarda G‘arbiy Yevropa falsafasining refleksiv yondashuvi falsafa predmetining fanlar tizimidagi o‘ziga xosligini, uning ob‘ektiv-sezgi faoliyatidan ajratilishini, bilimning o‘zini o‘zi anglashiga yo‘naltirilganligini ifodalashga mo‘ljallangan edi.

### **ADABIYOTLAR TAHLILI**

Rus falsafasida refleksiv yondashuv quyidagi yo‘nalishlarda amalga oshiriladi:

- madaniyatning turli shakllarida (san‘at, til, fan va boshqalar) taqdim etilgan bilimlar mazmuni haqida refleksiya;

- tafakkur jarayonining o‘zi haqida refleksiya (tafakkur haqida fikrlash kabi), jumladan, axloqiy me‘yorlarni shakllantirish usullari va vositalarini tahlil qilish.

Axborot jamiyati sharoitida bilimlarning tabaqalanishi va integratsiyasining kuchayishi munosabati bilan refleksiyaning uslubiy funksiyasi ayniqsa faol rivojlanmoqda. Ushbu rolda refleksiya fanlararo ilmiy tadqiqotlarni tashkil etish va yirik tizimlarni boshqarish samaradorligini oshirish kabi uslubiy muammolarni hal qilish maqsadida qo‘llaniladi [1].

Refleksiya falsafiy darajadan tashqari umumiy ilmiy darajada ham qo‘llaniladi. U fanlararo ishlanmalar uchun metodologik vosita yoki ayrim ijtimoiy va gumanitar fanlar (san‘at tarixi, sotsiologiya, tilshunoslik va boshqalar) uchun tushuntirish tamoyili hisoblanadi. 19-asr oxiridan 20-asr boshlarigacha psixologlar refleksiya muammosiga alohida qiziqish bildirishgan.

O‘zini o‘zi bilish usuli sifatida refleksiya mexanizmi birinchi marta introspeksionizm psixologiyasida qo‘llanildi. Garchi bu zamonaviy ma’noda bunday tarzda aks ettirilmagan.

Introspeksiya (“ichiga qarash” degan ma’noni anglatadi) o‘z aqliy tajribasini o‘rganish jarayoni va o‘z ongining ruhiy mazmuniga bunday ichki nuqtai nazarning hisoboti sifatida ishlatilgan [1]. Refleksiv usul ilmiy psixologiyaning alohida kategoriyasi va uslubiy apparati sifatida o‘rnatildi.

20-asrda birinchi bo‘lib refleksiyaga e’tibor qaratgan mashhur amerikalik olim, faylasuf va psixolog Jon Dyui bo‘ldi. 1910 yilda nashr etilgan “biz qanday o‘ylaymiz” asarida u refleksiv fikrlashni quyidagicha ta’riflagan: “har qanday fikrni yoki bilimning taxmin qilingan shaklini faol, qat’iyatli va sinchkovlik bilan ko‘rib chiqish orqali uning asoslari bo‘yicha hamda u olib boradigan keyingi xulosalarni tahlil qilish”ga yordam beradi [6]

1930-yillarda A.Buzemann refleksiyaning psixologik ta’rifini “tajribani tashqi dunyodan o‘z-o‘ziga har qanday o‘tkazish” deb berdi va refleksiyaning “psixologik” ta’rifini tashqi dunyodan tajribani o‘ziga o‘tkazish sifatida shakllantirdi [2]. Shuningdek, muallif, birinchi bo‘lib refleksiya psixologiyasini mustaqil tadqiqot sohasi sifatida ajratib ko‘rsatishni taklif qildi. Kognitiv psixologiya doirasida psixik jarayonlar axborotni qayta ishlash jarayonlari sifatida tahlil qilinadi, ular kirish, chiqish va qayta ishlash qurilmasiga ega bo‘lgan tizimlardir. Kognitivistlar tomonidan tasvirlangan metamemoriya (o‘z xotirasi) va metafikrlash (tafakkurni boshqarish jarayonlari sifatida) asosan refleksli jarayonlardir.

Rossiyada refleksiya psixologiyasining rivojlanishida I.N.Semenov besh asosiy bosqichni belgilaydi [6]:

1. 1920 - 1950 yillar. Bosqich psixologiyaning metodologiyasi asosida rivojlanishi bilan xarakterlanadi va bu yerda refleksiya ongli va ixtiyoriy psixik hodisalarni bilishning umumiy psixologik tamoyili vazifasini bajaradi (P.P.Blonskiy, L.S.Vigotskiy, S.V.Kravkov).

2. 1950-1960 yillar. Ong muammosi va psixik hodisalarni tahlil qilishda faoliyatga asoslangan yondashuvni shakllantirish birinchi o‘ringa chiqadi (A.N.Leontev, S.L.Rubinshteyn, Ye.V.Shoroxova). Ilmiy bilish metodologiyasida ilmiy tafakkur muammolari (B.M.Kedrov, V.N.Sadovskiy, G.P.Shchedrovskiy, Ye.G.Yudin va boshqalar), ilmiy bilimlarni tizimli tahlil qilishning metodologik vositalarini izlash, axborot texnologiyalari uchun dolzarb bo‘lib bormoqda. Bu muammolar refleksiyaning “refleksiv chiqish” (G.P.Shchedrovskiy), “refleksiv tizim” (M.A.Rozov), “refleksiv nazorat” (V.A.Lefevr) kabi modellarini yaratishni rag‘batlantirdi.

3. 1970-yillar. Tizimli-faoliyat metodologiyasi asosida oldingi bosqichga xos kibernetik paradigmaning ustunligini bartaraf etish. Refleksiya muammolarini differentsiatsiyalash boshlanadi va refleksiv jarayonlarning eksperimental tadqiqotlari o‘quv psixologiyasi (V.V.Davidov), tafakkur psixologiyasi (Yu.N.Kulyutkin, I.N.Semenov), faoliyat va uni boshqarish muammolari (N.G.Alekseev , G.P.Shchedrovskiy), ijtimoiy psixologiya (K.E.Danilin). Birinchi marta standart va ijodiy muammolarni hal qilishda refleksiyaning roli bo‘yicha tadqiqotlar olib borilmoqda (I.N.Semenov, V.K.Zareskiy, S.Yu.Stepanov), bu yerda refleksiya uni boshqaruvchi aqliy faoliyatning vositalari, usullari va asoslarini anglash sifatida qaraladi.

4. 1980-yillar. Refleksiyaning psixologik o‘rganish predmeti va metodi muammosi qo‘yiladi (I.N.Semenov, S.Yu.Stepanov). Refleksiv hodisalarni tushunishning ikkita asosiy yondashuvi paydo bo‘ldi. Ulardan biriga ko‘ra, refleksiya “refleksiv chiqish orqali amalga oshiriladigan va besh bosqichdan iborat bo‘lgan ob’ektlarning aloqalari o‘rtasidagi munosabatlarni o‘rnatish uchun faoliyatdir: to‘xtash, fiksatsiya, ob’ektivlashtirish, begonalashtirish, ramziylashtirish (N.G.Alekseev)” [7]. Bunday fikrlash-faoliyat talqinidan farqli ravishda, ikkinchi yondashuv doirasida refleksiya muammoli-konfliktli vaziyatda integral “Men” tomonidan o‘z ongining mazmunini qayta ko‘rib chiqish sifatida tushuniladi. Ushbu

jarayon besh bosqichni ham o‘z ichiga oladi: stereotiplarni takrorlash, tajriba regressiyasi, ilhom kulminatsiyasi, o‘zini o‘zi anglashning rivojlanishi, innovatsiyalarni ishlab chiqarish.

5. 1980-yillarning o‘rtalari – 1990-yillar. Insonni o‘rganishga tizimli yondashuv doirasida nazariy va empirik tadqiqotlar natijalarini sintez qiluvchi murakkab, fanlararo ishlanmalarning ko‘payishi bilan birgalikda refleksiya bo‘yicha tadqiqotlar sohasining sezilarli darajada kengayishi. Hozirgi bosqichda refleksiya bo‘yicha tadqiqotlar psixologik bilimlarning aksariyat sohalari doirasida olib borilmoqda (refleksiv jarayonlar ijtimoiy psixologiyada guruhlarining o‘zaro ta’siri, shaxslararo muloqot, ijtimoiy idrok, empatiya muammolari bilan bog‘liq holda o‘rganiladi; umumiy psixologiya doirasida shaxsning o‘zini o‘zi anglash va o‘zini o‘zi rivojlantirish muammolari, ularning genezisi va shakllanish usullari nuqtai nazaridan rivojlanish psixologiyasidagi kognitiv jarayonlar va faoliyatini boshqarish; va boshqaruv psixologiyasi). Mazkur tadqiqot ishimiz doirasida biz uchun eng muhimi psixologiya va pedagogika kesishmasida refleksiya muammolarini o‘rganishdir. 20-asrning birinchi yarmidayoq L.S.Vigotskiy, D.Dyui, J.Piaje tafakkurni rivojlantirish muammosini va refleksiv jarayonlarning ahamiyatini belgilaydi.

70-80-yillarda Yu.N.Kulyutkin, I.N.Semenova, S.Yu.Stepanova, G.S.Suxobskayaning psixologik-pedagogik tadqiqotlari pedagogikada refleksiya xususiyatlarini o‘rganishga bag‘ishlangan. Ushbu tadqiqotlarning ob’ekti insonning individual aqliy faoliyatida namoyon bo‘ladigan refleksiyadir. 80-yillarda refleksiya pedagogika fanining konseptual apparatiga butun pedagogika fanini tushunish usuli sifatida kirdi.

Pedagogika fani uchun quyidagi qoidalar alohida ahamiyatga ega: o‘rganishning sub’ektivligi to‘g‘risidagi qoida (Yu.N. Kulyutkin); refleksiv jarayonlarni o‘zini o‘zi anglash mexanizmlari sifatida ko‘rib chiqish (I.S.Kon, Yu.N.Kulyutkin, G.S.Suxobskaya); nazariy darajada tafakkurning refleksiv tashkil etilishini nazariy va eksperimental tadqiqotlar (I.S.Ladenko, I.N. Semenov); psixologiya va pedagogikada metakognitivizm bo‘yicha pozitsiya (J.Piaje, L.S.Vigotskiy); intellekt sohasidagi tadqiqotlar (M.A.Xolodnaya) [5].

Shaxsiy va kasbiy o‘zini o‘zi rivojlantirish omili sifatida refleksiya rivojlanishining psixologik va pedagogik jihatlari, ta’lim jarayonidagi mazmunni rivojlantirish mexanizmi sifatida, madaniy, tarixiy va ijtimoiy-madaniy olamda inson refleksiyasining mohiyatini, rivojlanish sharoitlarini tushunish K.E.Izard, A.Lengle, A.Maslou, K.Rojers, K.A.Abulxanova-Slavskaya, N.A.Berdyaeva, L.S.Vigotskiy, V.V.Belgiova, N.B.Krilova, A.M.Lobka, F.T.Mixaylova, A.B.Orlova, A.A.Reana, S.L.Rubinshteyn, V.I.Slobodchikova, I. S. Yakimanskaya va boshqalar.

Pedagogik refleksiya o‘qituvchining shaxsiy va kasbiy o‘zini o‘zi rivojlantirish mexanizmi sifatida N.A.Aminova, A.A.Verbitskiy, S.G.Vershlovskiy, V.G.Voronsova, G.P.Zvenigorodskaya, A.V.Karpova, L.N.Kulikova, Ye.A.Klimova, A.V.Korjueva, M.A.Kosova, M.I.Lukyanova, T.V.Luchkina, L.M.Mitinoy, A.K.Markova, Ye.M.Nikitina, N.A.Perelomova, I.N.Semenova, V.A.Slastenina, S.D.Stepanova, Yu.I.Turchaninova,

N.B.Shmelevoy va boshqalarning asarlarida ta’limni insonparvarlashtirish g‘oyasi kontekstida ko‘rib chiqiladi.

“Refleksiya” tushunchasi kasbiy pedagogik faoliyat bilan uzviy bog‘liqdir. Faqat refleksiv fikrlaydigan, o‘ylaydigan o‘qituvchi hech qanday shablon bo‘lishi mumkin bo‘lmagan o‘sib borayotgan inson shaxsini rivojlantirish kasbiy muammolarni hal qilishi mumkin. Refleksiya tushunchasi pedagogika faniga nisbatan yaqinda kirib kelganligi sababli, ko‘plab tadqiqotchilar ushbu muammoga murojaat qilmoqdalar.

Refleksiya muammosi va kasbning shaxsga ta’siri doimiy ravishda tadqiqotchilarning e’tiborini tortadi va dolzarb bo‘lib qoladi.

### **XULOSA**

Pedagogik refleksiyaning turli jihatlariga doimiy qiziqish, bir tomondan, ushbu shaxslarning hayot yo‘li bilan bog‘liq psixologik va ijtimoiy muammolar majmuasi, ikkinchi tomondan, ushbu hodisaning ko‘plab muhim tomonlarining muammolari va hal qilinmasligi bilan izohlanadi. Ushbu maqola refleksivlikni, ya’ni o‘qituvchining kasbiy refleksligini, qulay sharoitlarda rivojlanishi mumkin bo‘lgan shaxsiy xususiyat bo‘lgan refleksiyaning ajralmas elementi sifatida ko‘rib chiqadi.

Hozirgi vaqtda ilmiy adabiyotlarda o‘qituvchilarning kasbiy refleksivligi tadqiqotchilari oldida turgan vazifalarning butun spektrini qamrab oladigan ishlar deyarli kam ekanligini ko‘rsatadi. Unga ko‘ra, paydo bo‘lishi va rivojlanishidan pedagog shaxsining kasbiy deformatsiyasini korreksiya qilish va bartaraf etish, shuningdek, o‘qituvchining kasbiy refleksligini rivojlantirishgacha bo‘lgan jihatni qamrab olish muhim hisoblanadi. Shunday qilib, nazariy rivojlanishning yetarli emasligi bugungi kunda samarali pedagogik faoliyatning sharti sifatida o‘qituvchilarning kasbiy refleksivligi muammosining dolzarbligini belgilaydi.

### **FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR**

- 1.Бизяева, А.А. Рефлексивные процессы в сознании и деятельности учителя: Дис... канд. психол. наук. [Текст] / А.А. Бизяева, РГПУ им. А.И. Герцена – Л., 1993. – 238 с
- 2.Елканов, С.Б. Основы профессионального самовоспитания будущего учителя [Текст] / С.Б. Елканов. – М. : Просвещение, 1989. – 198 с
- 3.Карпов, А.В. Психология рефлексивных механизмов управления [Текст] / А.В. Карпов, В.В. Пономарева. – М., 2000. – 323с
- 4.Матросов, В.Л. Педагогическое образование: стратегия развития / В.Л. Матросов // Высшее образование сегодня. – 2004. – № 9. – С. 6–10.
- 5.Найденов, М.М. Групповая рефлексия в решении творческих задач при различной степени готовности к интеллектуальному труду: Автореф. ...канд. психол. наук. [Текст] / М.М. Найденов; НИИ психологии УССР. – Киев, 1989. – 5 с
- 6.Семенов, И. Н. Психология рефлексии в организации творческого процесса мышления. Автореф. Дис. д-ра психол. наук. / И.Н. Семенов; Институт образования взрослых РАО. – М., 1992. – 12 с.
- 7.Степанов С. Ю., Семенов И. Н. Проблема формирования типов рефлексии в решении творческих задач [Текст] // Вопросы психологии. – 1982. – № 1. –С. 99-104.